

Buhâra Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefi Hukuku Üzerine Bir İnceleme

Murteza Bedir

İstanbul: İSAM Yayınları, 2014, 255 sayfa.

Murteza Bedir tarafından kaleme alınan eser, Harvard Üniversitesi ILSP programı ve TÜBİTAK projesi kapsamında şekillenmiştir. Çalışma “Giriş” bölümü ve iki kısım ile “Sonuç” bölümünden oluşmaktadır. “Giriş” kısmı çerçeve ve yöntem açıklamasını içermektedir. “Tarihsel ve Teorik Arka Plan” başlığını taşıyan birinci kısım, “Hanefi Hukuk Okulunun Teşekkülü ve Buhâra Hukuk Okulu”, “Buhâra Hukuk Okulunda Hukuk Algısı ve Vâkıât” ile “Fıkıh ve Rey Kavramlarına Yeni Bir Bakış” başlıklı üç bölümden müteşekkildir. Kitabın alt başlığını oluşturan “Vakıf Hukuku” ikinci kısımda; “Vakıf Hukukunun Doğuşu ve İlk Kaynakları”, “Klasik Hanefi Vakıf Doktrininin Doğuşu” ve “Buhâra Hukuk Okulunun Vakıf Öğretisinin Gelişimine Katkısı ve Klasik Vakıf Öğretisi” başlıkları altında ele alınmaktadır. 244 sayfalık eserin gözden geçirilmiş ikinci baskısı İSAM Yayınları’ndan Kasım 2014 tarihinde çıkmış; sonunda yaklaşık dokuz sayfalık bir de “Dizin” bulunmaktadır.

Bu kitapta yaygın kabul görmüş birden fazla görüşün yanlışlığı ispatlanmaya çalışılmaktadır. Bunlardan ilki Osmanlı öncesi Türk hukuk tarihinin yazılı kaynaklarının yanlış yerlere bakılması sebebiyle bulunmadığı kabulüdür. Yazar kitabın “Önsöz”ünün ilk paragrafına bu iddianın asılsız olduğunu ve aksine bu konuda kaynak bolluğu bulunduğunu belirterek başlamaktadır. Yazar belli bir dönem ve coğrafyada hukukun Hanefi mezhebinin ana akımlarından biri olan, kendisinin “Buhâra Hukuk Okulu” adını verdiği hareket tarafından şekillendirilmesinin izlerini sürmektedir. Bu ifadedeki belli bir dönem, Türkler’in siyasi nüfuzlarını arttırarak -Buhara ve Semerkant başta olmak üzere- Orta Asya ve batısını hâkimiyetleri altına almaya başladıkları dönemden Moğol istilâsıyla kurulan yeni siyasi yapının ilk yüzyılına kadar olan (takriben IV./X. yüzyılın başlarından VII./XIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan) süreyi, belli bir coğrafya ise Buhara merkezli Orta Asya’yı işaret etmektedir. Bu coğrafyada söz konusu dönemde yaşayan bilhassa Buharalı hukukçuların yaklaşımları ve eserleri Hanefi mezhebinin klasik dönemine geçilmesinde ve mezhep birikiminin Osmanlı’ya aktarılmasında önemli rol oynamıştır. Müellif bu çalışmada Hanefi hukuk doktrininin gelişimini vakıf hukuku çerçevesinde ele almakta, hukukçuların değişimi yönetme çabalarını bu başlık üzerinden göstermeyi hedeflemektedir. Vakıf konusunun, keyfi bir

seçim olmakla beraber, dinî yönü baskın olan; ancak toplumsal gerçeklikle irtibatı en yüksek müesseselerden olması hasebiyle amacına oldukça uygun bir konu olduğuna atıfta bulunmaktadır (s. 19).

Değişim, örf, maslahat, kavâid-i külliye gibi kavramlar, içtihat kapısının kapalı olup olmadığı türü meseleler, modern dönemde İslâm hukuku üzerinde görüş belirten müslüman ya da gayri müslim araştırmacılar tarafından sıklıkla ele alınan konulardandır. Klasik usûl-i fıkhîta kendilerine sağlam bir yer bulamamış olmalarına rağmen, bu yöndeki fikir faaliyetleri daha çok usul üzerinden yapılmaya çalışılmış, fûrû-i fıkîh ise mezkûr zâviyeden ihmal edilmiştir. Yazar açıkça eserinin fûrû-i fıkha itibarını iade etmeyi amaçladığını ifade etmektedir. Bu bağlamda mezhebin fûrû-i fıkîh eserleri, kurucu mezhep imamlarının görüşlerini içeren zâhiru'r-rivâye, nâdiru'r-rivâye, muhtasarlar ile vâkıât-nevâzil-fetâvâ türü eserler üzerinden değerlendirilmekte; bu nevi eserlerin özellikleri ve mezhep içindeki yerlerine dair bilgilere eser içinde sıklıkla yer verilmektedir.

Buhara Hukuk Okulu'nu ele alan eser tabii olarak bu coğrafyanın hususiyetlerine dair bilgiler ihtiva etmektedir. "Mâverâünnehir Tarihine Kısa Bakış" başlığı altında Türk-Soğd-Sâmânîler-Gazneliler-Karahanlılar-Karahıtaylar ile Moğollar'ın siyasî ve kültürel nüfuz üzerindeki etkilerine dair kısa bilgiler verilmekte; daha sonra ise Hanefîliğin Mâverâünnehir'e gelişi ve yerleşmesine geçiş yapılmaktadır. Müellif, İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) öğrencisi olan Ebû Hafs el-Kebîr'in (ö. 217/832) Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) öğretilerini Buhara'ya getiren kişi olduğunu, oğlu Ebû Hafs es-Sağîr'in (ö. 264/877-8) de şehri Sâmânî hükümdarına teslim eden eşrafın lideri olarak Sâmânîler'in yıkılışına kadar sürecek olan bir iş birliğinin tesisini sağladığını belirtir. Sâmânîler'in yıkılıp yerine Karahanlılar'ın geçmesine ve Semerkant'ı merkez edinmelerine rağmen, bu şehrin hiçbir zaman hukuk eğitimi açısından Buhara'nın konumunu elde edemediğini ifade eden Bedir, bunun sebebini Buhara Hanefî topluluğunun V./XI. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve "Sadr" adı verilen bir kurum vasıtasıyla Burhânî ailesinin yaklaşık bir buçuk asır şehre hukuk ve siyaset açısından bir istikrar ortamı sunmuş olmasına bağlar. Başlarındaki maddî ve siyasî imkânları olan Sadrlar vasıtasıyla Buhara meşâyihinin (fakihlerinin) hukuk ilmine ve öğrencilerine büyük katkılar yaptıklarını ifade eder. Müellif, Nesevî'den naklen Sadr-ı Cihân'ın himayesi altında 6000 fakihin olduğunu belirterek bu iddiasını güçlendirir. Eserde Buhara, Semerkant ve Hârizm'in siyasî kronolojisi tablo halinde milâdî XIII. yüzyıla kadar verilmiş ve Buhara'daki Sadr sistemi ve Abdülaziz b. Ömer Mâze (ö. 518/1124) ile başlayan Burhânî ailesinden olan Sadrlar hakkındaki O. Pritsak tarafından oluşturulan on kişilik kronoloji ve verilen

bilgiler müellif tarafından tek tek gözden geçirilerek değerlendirilir. Bedir, Buhara'da Burhânî ailesinden sonra Mahbûbî ailesinin öncülük yaptığını; ancak bunların bazısının lakaplarındaki Sadrü's-şerîa ifadesinin kurumsal bir yönü olup olmadığının şüpheli olduğunu belirterek bu aileden beş önemli hukukçu ve eserlerine de kısaca yer verir (s. 39-42).

“Hanefî Hukuk Okulunun Teşekkülü ve Buhâra Hukuk Okulu” başlığı altında çağdaş çalışmalara göre İslâm hukuk okullarının kurumsal teşekkülünün tamamlanmasının iki göstergesi olduğunu belirten müellif, bunlardan birincisinin bir okulun mensuplarının bir şehirde uzmanlığına saygı duydukları büyük bir hukukçunun etrafında halka oluşturmaları ve bu halkanın zamanla medrese adı verilen hukuk okullarına dönüşerek formelleşmesi, ikincisinin de bir hukuk okulunun öğretilerinin “muhtasar” adı verilen bir hukukî yazın türü vasıtasıyla tanımlanması, sınırlarının netleştirilmesi ve âdeta bir kanun görevi görmeye başlaması olduğunu ifade eder. “Hukuk Okulu: Muhtasarlar Çerçevesinde Doktrinin Teşekkülü” başlığı altında ise Hanefî mezhebi içinde görüşleri dikkate alınan âlimlerin hazırladığı üç muhtasar çalışmaya değinerek özetle şunları söyler:

Bir metnin ihtisarından söz ediyorsak asıl metne de işaret edilmesi gerekir. Mezhebin kurucu görüşlerini (Ebû Hanîfe-İmam Muhammed ve Ebû Yûsuf'un görüşlerini) içeren temel metin/ler İmam Muhammed'in *el-Asl* adlı eseridir. İmam Muhammed bu eserini Irak-Ebû Hanîfe hukuk geleneğinin geniş bir şerhi olarak ele almış, daha sonra ise bunun bir nevi özeti mahiyetinde *el-Câmiu's-sagîr*'i telif etmiştir. Abbâsî Devleti'nin ilk kâdıkkudâtı olarak görev yaparken Abbâsî şehirlerine gönderdiği kadınlara yanlarına *el-Câmiu's-sagîr*'i almalarını tavsiye ettiği bilgisi doğru ise Ebû Yûsuf'un Hanefî hukuk okuluna giden yolda somut adım atan ilk kişi olduğu anlaşılmaktadır. Bu eseri bir ya da birkaç kişinin görüşlerinin özetlendiği teşekkül dönemi eserlerden olup mezhebin kurumsallaştığı dönemin muhtasarlarından farklıdır (s. 46-48).

Mezhep muhtasarlarının ortaya çıkması ise III./IX. yüzyılın sonları, IV./X. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Bu muhtasarların müellifleri Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933), Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî (ö. 334/945) ve Ebû'l-Hasan el-Kerhî'dir (ö. 340/951). Eserde Tahâvî'nin muhtasarına şerhler yazılmış olmasına rağmen, metin ve muhtasarın el yazmalarının az bir kısmının günümüze ulaşmış olması, Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ına ise klasik öncesi ve sonrası dönemde az sayıda şerh yapılmış olması bu eserin hukuk doktrininin Orta Asya dönemindeki gelişimine ciddi bir katkısının olmadığı şeklinde değerlendirilmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus müelliflerin değil, muhtasarlarının katkısından söz ediliyor olmasıdır. Yoksa

her iki müellif de meşâyih'ten sayılmış ve görüşlerine gelenekte sıkça yer verilmiştir. Bu üç muhtasardan Mervezî'nin *el-Muhtasarü'l-Kâfi* adlı eseri ise Hanefî hukukunun Orta Asya döneminde hukukî geleneğin şekillenmesinde ve terminolojinin oluşmasında en çok katkısı bulunan eser olarak zikredilir. Müellif bu muhtasarın gelenek tarafından Şeybânî'nin zâhirü'r-rivâye tesmiye edilen eserlerinden özetlenerek telif edildiğinin aktarıldığını, ancak Mervezî'nin, Şeybânî'nin mebsût kitaplarında ve câmîlerinde içkin olan mânalardan özetlediğini söylediğini belirttikten sonra mebsût, zâhirü'r-rivâye ve nâdirü'r-rivâye kavramlarının içeriğine dair tartışmalara girer.

Kitabın ikinci ana mevzuu olan vakıf hukukundaki değişim ve gelişim sürecinin açıklanmasında başvuru olan vâkıât türü eserler hakkında bilgi verebilmek için zâhirü'r-rivâye-nâdirü'r-rivâye-vâkıât ayırımını açıklamak icap etmiştir. Şeybânî'nin eserlerine yapılan vurgunun Orta Asya ve Horasan'a özgü olduğunu, Bağdat ve Mısır Hanefiliğinde Şeybânî'nin yanında Ebû Yûsuf'un da eserlerine yer verildiğini ifade eden müellif, zâhirü'r-rivâye-nâdirü'r-rivâye-vâkıât ayırımının bu çizgide yerinin olmadığını belirtir. Bağdat-Mısır hattının V./XI. yüzyıldan itibaren ağırlığını kaybetmesiyle birlikte Mâverâunnehir hukukçularının Hanefî hukukunun klasik dönemine geçişinde etkili rol oynadıklarına işaret eder.

“Buhâra Hukuk Okulu'nda Hukuk Tasavvuru ve Eğitimi” başlığı altında VI./XII. yüzyıl âlimlerinden Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhim b. Enûş el-Hasîrî'nin (ö. 500/1107) *el-Hâvî fi'l-fetâvâ* adlı eserinden üç sayfalık bir alıntı yapılmaktadır. Bu alıntıda Hâsirî bir müftünün yetişmesi için hangi aşamalarda hangi eserleri okuması gerektiğinden bahseder. Buna göre başlangıç düzeyinde *el-Mebsût* ve şerhleri vb. eserler, orta düzeyde câmîler, muhtasarlar vb. eserler, ileri düzeyde ise nevâdir, ziyâdât, usûlü'l-fıkâh vb. eserler okunur. Bu eğitimi tamamlayan kişinin yetkin bir müftünün yanında bulunarak onun iftâ yöntemi hakkında gözlemlerde bulunması gerektiğini söyler. Ona göre bu aşamada ilim talebesinin halef ve selefin vâkıât, nevâzil ve fetâvâ eserlerini ve onların çalışma tarzlarını araştırması gerekir. Müellif, Hasîrî'nin bahsettiği aşamalarda eser kategorilerine hangilerinin girdiği üzerinde açıklamalarda bulunur ve onun fûrû-i fıkâh tahsil edildikten sonra son aşama olan nazârî fıkâh, yani usûl-i fıkâh geçilmesi gerektiği; böylece kurucu hukukçuların hukuku, ilâhî/vahiy kaynağıyla nasıl irtibatlandırdıkları sorusuna cevap arayan fıkâh usulü tahsiline geçmiş olacakları tezine dikkat çeker. Müellifin fıkâh usulü için yaptığı tanım ise dikkat çekicidir:

Fıkâh usûlü herhangi bir hukuk okulunun öğretilerini, hukukun dört kaynağına (edille-i şer'iyye-i erbaa) yani Kitap, sünnet, icmâ ve kıyasa bağlama sürecinin betimlendiği bir edebî türdür.

Bu tanımın açıklaması ise şu şekildedir: Kitap-sünnet-icmâ derken müslümanlar Kur'an'ın, Hz. Muhammed'in ve ilk müslüman neslin hayatında tezahür eden hukukî normları kastediyorlardı. Kıyas ise ilk üç kaynaktaki normlara dayanılarak çıkarılan ilkelerin Hz. Muhammed'den sonra ortaya çıkan olaylarda uygulanması mânasına bir yorum yöntemiymişti. Ebû Hanîfe, okuluna katılan seçkin âlimlerin yardımıyla sünnetin evrensel normatif unsurlarını ortaya çıkardı ve bunları daha ileri derecede okumalara tâbi kıldı. Zâhirü'r-rivâye olan kitapların en geniş ve en esaslısı makamındaki *el-Mebsût* bu okulun bir eseri olup Şeybânî tarafından Ebû Hanîfe'nin ölümünden sonra derlendi. Böylece İslâm medeniyetinde gerçek anlamıyla ilk sistematik hukuk metinleri ortaya çıkmış oldu. Fıkıh usulü denilen eserler işte Hanefî hukuk okulunun istinat noktası olan bu hukuk külliyyatının sünnetten tutarlı ve meşru bir akıl yürütme yoluyla çıkarıldığını göstermek amacıyla kaleme alınmıştır. Müellif, fıkıh usulünün klasik anlamdaki bu işlevine eserin muhtelif yerlerinde dikkat çekmiştir. Zira o son dönemdeki yaygın anlayışın aksine hukukun asıl gerçekleştiği sahanın fûrû-i fıkıh olduğunu gösterme iddiasındadır (s. 73-75).

İslâm hukukunda usulî anlamda en çok tartışılan konulardan biri olan ictihad ve ictihad kapısının açık ya da kapalı olmasıyla ilgili olarak müellifin tezi özetle şu şekildedir: Fûrû-i fıkıhın bir çeşidi olan nevâzil (yeni olan olaylar), vâkıât (insan hayatında sık tekrarlanan olaylar) ve fetâvâ ise (müftüye sorulan sorular) ve cevapları olmakla beraber; bunlar IV./X. yüzyılın ortalarından VII./XIII. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık üç asırda Buhara hukuk okulu mensuplarınca kaleme alınmış kırkın üzerinde örneği olan belirli bir türe işaret eder. Zâhirü'r-rivâye ve nâdirü'r-rivâyede yer alan görüşlerin ortak noktası Hanefî hukuk doktrininin kurucusu Ebû Hanîfe ve onun yakın halkasıyla ilişkili kurucu hukukçuların görüşleri olmasıdır. Vâkıât ya da fetâvâ ise kurucu hukukçuların değil, daha sonra onların yolunu izleyerek yetkinlik kazanmış meşâyihin, yani Ebû Hanîfe'yi gören ilk halka dışında kalan büyük Hanefî hukukçularının görüşleridir. Bu durumda vâkıât, hukuku kuran değil, devam ettiren eserlerdir. Sonrakilerin ictihad kapısının kapalı olduğu ile ilgili kanaati mutlak anlamda ictihadın önünü kesen bir düşünce olmayıp zâhir ve nâdir kapsamında kurucu görüş formüle etmenin artık mümkün olmadığı anlamına gelir. Yani ictihad, vâkıât alanında yapılır; zâhirü'r-rivâye ve nâdirü'r-rivâye ile prensip olarak irtibatlı değildir (s. 76-80).

İctihadla ilgili olarak modern çağda ön plana çıkartılan kurucu hukukçular dönemi hakkında da müellif farklı değerlendirmelerde bulunur. Ona göre mutlak ictihad dönemi denilen şey, aslında tarihsel gelişme ve evrim açısından olgunluk ve tekâmül değil, aksine bir ilk(el) durumdur. İslâm

toplumlarında hukuk ancak “mutlak ictihad” adı verilen bu kargaşa döneminin ortadan kalkmasından sonra tekâmül gösterecek ve olgunlaşacaktır. Bu sebeple mezhep öncesi dönemi ideolojik ve duygusal açıdan tebcil ve tâzim etmek doğru olsa da hukuk tarihi ve hukukun teşekkülü açısından bu dönem oluşum döneminin hamlığını, olmamışlığını yansıtır. Bu açıdan İslâm’da gerçek anlamda bir hukuk sisteminden ancak mezhep sonrası dönemde bahsedilebilir.

Eserde hukuk pratiğinde ortaya çıkan değişimlerin teorik düzeye çıkarılması ve ana yapıya eklenmesi konusunda metin şerhlerinin etkisi de “Şerhler ve Şârihler” başlığı altında ele alınmaktadır. Müellif bu konuda “V./XI. yüzyıla gelindiğinde Orta Asya ve Buharalı hukukçular bir yandan fetva eserleri yazarak hukuku geliştirirken, diğer yandan da zâhirü’r-rivâye türü eserler üzerine şerhler kaleme alarak kurucu görüşleri de statik algılamadıklarını göstermişlerdir. Şerh çalışmalarının en önemli işlevi, Hanefî hukuk geleneğindeki temel kurucu metinlerin çizdiği çerçevenin geliştirilerek zenginleştirilmesidir. Şârihler kendi dönemlerine kadar hukuktaki boşlukları dolduran ve hukuka yeni yorumlar getiren fetâvâ-vâkıât-nevâzil kapsamında belirginleşen görüş ve düşünceleri bir üst yorum düzeyine çıkararak hukuk doktriniyle bütünleştirmektedirler.” demektedir (s. 93-94).

Kitabın temel kaynakları olan vâkıât literatüründeki gelişim süreci hakkında ayrı bir bölümde örnekler üzerinden bilgi verilmektedir. Ayrıntılı bir şekilde anlatılan bu süreçte vâkıât eserlerinde yer alan fetvaların Ebül-Leys’ten (ö. 333/944) Sadrüşşehîd’e (ö. 536/1141) kadar olan, bir asrı aşkın bir zaman diliminde, başlangıçtaki belirli bir kişinin bir fetvası olmaktan çıkarak kendi başına var olan “yetkin görüşler” konumuna yükseldikleri ve böylece bir nevi kurucu hukukçuların görüşlerinin yanına eklenme hakkı elde ettikleri ifade edilmektedir. Yani zâhirü’r-rivâye ve nâdirü’r-rivâye yanında “vâkıât” adıyla bir hukukî önerme tipinin meşruiyet kazanmasıyla sonraki hukukçular hukuku uyarlama ve bazan da değiştirme yetkisi kazanmışlardır. Müellif eserin bu kısmında X.-XIII. yüzyıllar arasında yazılmış olan başlıca fıkıh ve vâkıât eserlerinin listesini vermektedir. Listede Bağdat ve Mısır’dan sadece iki eser yer alırken, Mâverâünnehir’den (ağırlıklı olarak Buhara Hukuk Okulu’ndan) otuz üç eserin ismi zikredilmektedir.

Vâkıât edebiyatının en parlak çağının VI./XII. yüzyıl olduğunu, bu dönemde vâkıât alanında ortaya konulan eserlerin Hanefî hukuk tarihinin klasik sonrası döneminde çok etkili olduklarını belirten Bedir, bu eserlerin hem Osmanlı fetvaları hem de Hint alt kıtasının en meşhur ve en geniş fetva

kitabı olan *el-Fetâvâ'l-Hindiyye* üzerinde çok kesin bir etki bıraktığını söylemektedir. Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534), Yavuz Sultan Selim döneminde kız çocuklarının vakf-ı evlâda dahil olup olmadığıyla ilgili yaşanan bir tartışma üzerine, padişahın isteğiyle konuyu genel olarak fıkıh ve özelde vâkiât eserlerindeki görüşlere atıfla açıklamak için kaleme aldığı risâlesinin sonuna *Tabakâtü'l-fukahâ'* adıyla bir ek yaptığını belirten müellif, İbn Kemal'in bu çalışmasındaki amacının vâkiât edebî türünde karmaşıklaşan atıf sistemi ve muteber görüşler hiyerarşisini bir çerçeveye oturtmaya çalışmak olduğunu, yoksa bütün müslüman hukukçulara ilişkin bir sınıflandırma yapma niyetinin bulunmadığını ifade eder.

“Usûl-Fürû İlişkisi ve Modern İctihat Tartışmaları” başlığı altında XIX. yüzyıl boyunca ortaya çıkan radikal değişimler ve meydan okumalara karşı koyamayan hukuk doktrinlerini dikkate alan ulemânın ve müslüman aydınların, çözümü fıkıh usulünde aradıkları, ona geçmişte verilmeyen bir vazifeyi yüklemeye çalıştıklarından bahsedilmektedir. Bu yaklaşıma göre fıkıh usulü icthad etmenin yolunu gösterdiğine göre mezheplerden bağımsız bir icthad faaliyetinin yolu açılmış olacaktır. Fıkıh usulüne bu şekilde bakış, İslâm hukukunun tamamıyla yürürlükten kalkması ya da hâkim hukuk sistemi olmasıyla ivme kazanmış ve ortaya çıkan fıkıh usulü anlayışının temel özelliği belli bir hukuk okuluyla bağlantılı olmayışı olmuştur. Yeni fikhın modeli “el-fikhu'l-mukâren”, yani mezheplerarası ya da mezheplerüstü fıkihtir. XX. yüzyıl boyunca Kur'an ve sünnet fıkhı, daha sonra da Kur'an fıkhı gündeme gelmiştir. *Mecelle* ve *Aile Hukuku Kararnâmesi*'nden sonra kanun çıkarma yetkisinin bütünüyle devlete geçmesiyle birlikte artık fıkıh, hukuku yöneten bir ilim olmaktan çıkmış; bu da klasik fikhın konumunda radikal bir dönüşüme sebep olmuştur. Tabir câizse modern anlamıyla hukuk söz konusu olduğunda, fıkıh büyük ölçüde sanal dünyanın sanal kanunlarını çalışan bir ilim haline gelmiştir. Tekrar edilecek olursa, müellife göre fıkıh usulü, Hz. Peygamber'den kurucu hukukçulara ve onların görüşlerini içeren kurucu metinlere kadar olan sürecin usul ve esaslarını geriye dönük bir biçimde anlamaya çalışmaktadır; yoksa hukuk inşa edildikten ve kurucu metinlerde somutlaştıktan sonraki aşama ile ilgili bir şey söylememektedir. Bu aşama illâ usul olarak adlandırılacaksa, fetvâ usulü denilebilecek ayrı bir yöneme ve sürece sahiptir. Bu yöntem her bir hukuk okulunun kendi sistematigi içinde gelişmiş ve fürû-i fıkıh öğrenme süreçleriyle öğrenilmiş ve öğretilmiştir. Buhara Hanefi hukuk okulu sistematiginde fetâva usulü vâkiât eserleri üzerinden işleyen bir yapıya sahiptir.

Kitabın beşinci ve altıncı bölümleri Hanefi hukuk okulunda vakıf doktrininin oluşumu ve meşâyihin bu doktrine katkılarını açıklamaya hasredilmiştir.

Kurucu hukukçuların vakıf konusundaki görüşleri aktarıldıktan sonra vakfa karşı olan Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin yumuşatılarak Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşlerinin hangi evrelerden geçerek mezhepte müftâ bih görüşler haline geldikleri fûrû-i fıkıh, ama bilhassa vâkıât literatürü çerçevesinde ele alınmış; hisseli malın vakfi, vakıfta ebediyet şartı, menkul malların vakfi, para vakıfları, vakıf malın uzun süre kiralanması, vakıf gelirlerinin harcanması gibi meselelerde geliştirilen yorumlara yer verilmiştir.

Son olarak çok sayıda önemli görüş içeren bu eserde kullanılan dil ve sistematik ile ilgili iki hususa işaret etmek istiyoruz. Dil açısından müellifin klasik fıkıh literatüründeki bazı isimlendirmeler yerine, daha güncel kullanımları tercih ettiği görülmektedir. Meselâ, "fıkıh" yerine "hukuk" ya da "İslâm hukuku", "mezhep" yerine "hukuk okulu", "fakih" yerine de "hukukçu" demeyi tercih etmektedir. Böylece her medeniyette karşılığı olan hukuk nosyonu ve ilminin İslâm'da fıkıhla karşılandığını; fıkıh, fıkıh tarihi ve bu alandaki eserler ile ele alınan konuların, İslâmî ilimlerle ilgilenenler için olduğu kadar genel hukuk, Türk hukuk tarihi ve sosyal bilimler alanlarında fikir üreten kişileri de ilgilendirdiğini göstermek amaçlanmış olmalıdır. Bu açıdan kullanılan dilden murat edilen faydanın, fıkıh ve ilgili kavramların ifade ettiklerinden bir kısmının dışarıda kalması tehlikesine baskın geldiğini söyleyebiliriz. Eserin sistematığı ile ilgili olarak fikrî takip açısından bir miktar zorlayıcı bir yöntemin tercih edildiği; ancak bölümlendirme ve bölümler arasındaki geçişlerin gözden geçirilmesiyle bu durumun aşılabileceği söylenebilir.

Osmanlı fetva faaliyetinin temel kaynakları arasında yer alan pek çok eserin, müellifin isimlendirmesiyle, Buhara Hukuk Okulu'na ait olduğunu biliyorduk. Ancak bu okulun özellikleri, mezhep oluşumundaki yeri, önemli fakih/hukukçular ve onların eserlerinin karakteristiği hakkında bu derece kuşatıcı bilgi veren ve değerlendirmelerde bulunan bir çalışma daha önce yapılmamıştı. Hem bu konular hem de usûl-fürû ilişkisi, ictihad tartışmaları gibi fıkıhın teorisine dair hususlarda heyecan uyandıran yaklaşımlara ve vakıf hukuku üzerinden bir konunun ve o konuya dair muteber kabul edilen görüşlerin mezhep doktrini içinde şekillenişine şahit olmak isteyenler için bu çalışma oldukça önemli bir kaynak hüviyetindedir.

Emine Arslan

(Yrd. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)